

Prof. zw. dr hab. Jadwiga Izdebska

Niepaństwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Białymstoku

FUNKCJE WYCHOWANIA DZIECI I MŁODZIEŻY W KONTEKŚCIE PRZEMIAN CYWILIZACYJNYCH

Streszczenie

Treść zawarta w artykule dotyczy trzech kwestii: 1) reinterpretacji kategorii funkcja, struktury funkcji; 2) potrzeby wygenerowania nowych funkcji edukacji w wyniku dokonujących się przemian związanych z procesami globalizacji, ponowoczesności, rozwojem technologii informacyjnych, społeczeństwa informacyjnego; 3) sformułowania niektórych zadań dla nauk pedagogicznych dotyczących problematyki funkcji.

Słowa kluczowe: funkcja, funkcja wychowawcza, przemiany cywilizacyjne, klasyfikacja funkcji.

FUNCTIONS OF BRINGING UP OF CHILDREN AND YOUNG PEOPLE IN THE CONTEXT OF CIVILIZATIONAL TRANSFORMATIONS

Abstract

There are three issues included in the article: 1. the definition of function, the structure of the contest and the reinterpretation of this definition; 2. the need of the regeneration of the new educational function as a result of changes relating to globalization, postmodernity

and the development of informative technologies; 3. some talks formulation for pedagogic science regarding the function issue.

Keywords: function, educational function, civilizational transformations, criteria of function classification.

Wszystkie instytucje, zarówno wychowania naturalnego (np. rodzina) jak i formalnego (instytucje szkolne i pozaszkolne) są powołane do realizacji określonych funkcji. W opracowaniu skupiono się na kilku kwestiach. Po pierwsze, rozważania dotyczą kategorii „funkcja”, jej interpretacji i określenia struktury treści. Po drugie, przemyślenia są związane z potrzebą wygenerowania nowych funkcji w edukacji, jako wyniku dokonujących się przemian oraz z koniecznością modyfikacji funkcji, które od dawna były i są nadal zespolone z edukacją dzieci i młodzieży. Trzecia kwestia to wymóg sformułowania niektórych zadań dla nauk pedagogicznych dotyczących problematyki funkcji.

Wokół kategorii¹ „funkcja”

Na przełomie XIX i XX wieku jeden z głównych kierunków teoretycznych antropologii zwany fundamentalizmem skierował zainteresowania badaczy na problematykę działania². Podstawowym założeniem tego kierunku było uznanie, że każde, nawet najmniejsze zjawisko kulturowe ma jakąś funkcję ważną dla całości systemu społecznego. Twórcami i czołowymi przedstawicielami tej orientacji byli polski antropolog Bronisław Malinowski³ i brytyjski Alfred Reginald Radcliffe-Brown. Funkcjonalizm wyrażał sprzeciw wobec kierunków kulturowo-historycznych w antro-

¹ Kategoria – termin filozoficzny, z jęz. łac. oznacza osąd, orzeczenie. Kategoria to całościowe, holistyczne pojęcie, z pomocą którego można rozwiązać problem; jest pojęciem o szerokim znaczeniu dla nauki; zawiera części różnych teorii objaśniających rzeczywistość; elementy rzeczywistości realnej lub symbolicznej stanowiące pewną funkcjonalną całość.

² M. Nowak, *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa 2008; B. Śliwerski, *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Kraków 1998.

³ B. Malinowski, *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 1958.

pologii ze względu na przypisywanie ważnej roli formom wytworów kulturowych przy ignorowaniu ich funkcji. Natomiast funkcjonalizm ujmował kulturę, jako narzędzie zaspokajania potrzeb ludzkich, społeczeństwo jako organizm złożony z części, z których każda pełni określoną rolę z punktu widzenia zapewnienia optymalnej adaptacji, akcentują przy tym badania empiryczne (obserwacje uczestnicząca).

Ważnym założeniem funkcjonalizmu jest przyjęcie, że ludzka kultura jest złożoną, wielowymiarową całością, której istnienie i funkcjonowanie można analizować w perspektywie wzajemnych związków i współzależności zachodzących pomiędzy poszczególnymi dziedzinami działalności kulturowej. Funkcjonalizm jest orientacją, która zakłada całościowe i systemowe traktowanie kultury, a zjawiska kulturowe wyjaśnia ze względu na ich funkcje. Wszelkie zjawiska społeczne i kulturowe spełniają określone funkcje w ramach systemu, w którym istnieją. Kultura jest całością, zintegrowanym, harmonijnym systemem. Analizując wytwory kultury przedstawiciele funkcjonalizmu koncentrowali się na ich funkcjach w określonym systemie.

Etymologia słowa funkcja, z jęz. łacińskiego „functio” oznacza czynność, wykonywanie czynności. Jest to termin matematyczny i oznacza działanie, zależność jednej wielkości od drugiej, współzależność między wielkościami, zmiennymi.

Termin ten w literaturze naukowej jest określany różnie, nadając mu szerszy lub węższy zakres treściowy. W języku zaś potocznym, zdarza się i również w opracowaniach naukowych, zamienne stosowanie terminów takich jak: „rola” i „funkcja”. Są to niewątpliwie terminy bliskoznaczne, ale nie tożsame. Rola jest pojęciem szerszym niż funkcja i wskazuje na miejsce funkcji w danym układzie, systemie.

W Polsce do socjologii kategorię „funkcja” wprowadził B. Malinowski⁴, określając ją, jako wynik działania, polegający na zaspokojeniu potrzeb człowieka. Podobnie, wiele lat później J. Szczepański⁵ funkcję rozumiał, jako skutki wywołane przez działanie, przez zachowanie człowieka w środowisku (szkolnym, domowym, zawodowym). Skutki te dotyczyć mogą np. wiedzy,

⁴ B. Malinowski, *Szkice...*, op. cit., Warszawa 1958.

⁵ J. Szczepański, *Refleksje nad oświatą*, Warszawa 1973.

umiejętności, postaw, poglądów, cech psychicznych człowieka. Z kolei dla F. Adamskiego⁶ funkcja to są cele, do których zmierza działalność np. rodziny, szkoły, instytucji pozaszkolnych oraz zadania, jakie one pełnią w stosunku do dzieci, młodzieży, osób dorosłych, zaspokajające ich potrzeby i postulaty społeczeństwa oczekującego od instytucji edukacyjnych (szkolnych i pozaszkolnych) dobrze przygotowanych, wykształconych ludzi. Cele wyznaczają kierunek działania, mogą być werbalizowane, zadania zaś to rodzaj pewnych powinności, które trzeba wykonać, aby zrealizować określone funkcje. Funkcja jest, więc działaniem jakiegoś elementu w układzie, do którego ów element należy, prowadzącym do określonych efektów.

Istotny wkład teoretyczny i metodologiczny w problematykę funkcji wniósł Z. Tyszka⁷, wyodrębniając trzy elementy składowe, nawzajem od siebie zależne, tworzące strukturę treści w pojęciu funkcji. Są to: 1) zadania ukierunkowujące działanie, 2) działanie, 3) elementy działania. Czwarty to element kulturowy, jak: wartości, wzory, normy moralne regulujące zachowania.

W podjętych rozważaniach, dotyczących rodziny i mediów elektronicznych zostaną przyjęte ustalenia Z. Tyszki.

Potrzeba reinterpretacji istniejących funkcji wychowania oraz wygenerowania nowych funkcji

W wyniku dokonujących się przemian⁸ w skali globalnej świata, Europy związanych z procesami globalizacji, ponowoczesności, rozwojem nowych technologii informacyjnych, społeczeństwa informacyjnego, również wynikających z polskiej transfor-

⁶ F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002; F. Adamski, *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 2002.

⁷ Z. Tyszka, *Rodzina we współczesnym świecie*, Poznań 2002.

⁸ Np. szerzej w pracach: P. Sztompka, *Socjologia zmian społecznych*, Kraków 2005; A. Wilkomirska (red.), *Między nieuchronnością a możliwością. Wychowanie w warunkach zmiany*, Warszawa 2010; A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość*, Warszawa 2001; W. Brezinka, *Wychowanie i pedagogika w dobie przemian kulturowych*, Kraków 2005; J. Daszkowska, M. Rewera, *Przemiany wartości i stylów życia w ponowoczesności*, Warszawa 2010; W. Muszyński, E. Sikora (red.), *Małżeństwo i rodzina w ponowoczesności. Szanse, zagrożenia, patologie*, Toruń 2008; M. Ziółkowski (red.), *Ludzie przełomu tysiąclecia a cywilizacja przeszłości*, Poznań 2001.

macji systemowej zmian w różnych sferach: społecznej, politycznej, ekonomicznej, także w edukacji, w kulturze oraz w wyniku rozwoju nauk, nowych teorii w naukach społecznych, humanistycznych, nowych rozwiązań i ujęć metodologicznych – dostrzega się potrzebę nowego spojrzenia na:

1. funkcje wychowawcze, od zawsze zespolone z edukacją dzieci i młodzieży (instytucjonalną i nieformalną),
2. na istniejące klasyfikacje funkcji edukacji,
3. a także wygenerowania nowych funkcji w wyniku zachodzących zmian cywilizacyjnych.

Ad 1) Reinterpretacja pojęcia funkcji

Literatura pedagogiczna koncentruje swoje analizy na trzech podstawowych funkcjach szkoły: kształcąca, wychowawcza i opiekuńcza. W odniesieniu do edukacji pozaszkolnej (np. instytucje opiekuńczo-wychowawcze) powinna ona realizować przede wszystkim funkcję opiekuńczą, funkcję wychowawczą, kompensacyjną, resocjalizacyjną, instytucje kulturalno-oświatowe: funkcję wychowawczą, kulturotwórczą, rozrywkową. Są to oczywiście podstawowe i ważne, naczelne funkcje tych instytucji, a więc edukacji formalnej. Często jednak przypisuje się im treść dość „tradycyjną”, nieodzwierciedlającą potrzeb współczesnego młodego pokolenia, potrzeb społecznych środowiska lokalnego i globalnego. Przemiany cywilizacyjne wymuszają konieczność nadania tym „tradycyjnym”, niewątpliwie ważnym funkcjom, od dawna zespolonym z instytucjami szkolnymi i pozaszkolnymi również nowych treści.

Przykładem może być tu funkcja kompensująca braki środowiska, w którym żyją dzieci, od zawsze zespolona z działaniem wielu instytucji edukacyjnych. Dzisiaj jej realizacja wymaga: 1) ciągłego, systematycznego monitorowania nowych, pojawiających się zjawisk, ich przyczyn, uwarunkowań, zasięgu, charakteru; 2) uzupełniania istniejących braków w środowisku szkolnym, rodzinnym, likwidowanie barier, trudności, destrukcji, patologii (agresja, alkoholizm, problem dopalaczy, narkotyki wśród dzieci i młodzieży, niepełnosprawność, bieda, ubóstwo, skutki niepełności rodziny, patologia itd.).

Z kolei funkcja innowacyjna edukacji przejawiać się powinna: 1) w szybkim reagowaniu instytucji edukacyjnych, formalnych i naturalnych – na potrzeby społeczne, 2) w rozpoznawaniu zachodzących zmian (w wymiarze lokalnym i globalnym), 3) w transmitowaniu do praktyki edukacyjnej (szkolnej, pozaszkolnej) rozwiązań innowacyjnych, mających na celu wywołanie pozytywnych zmian.

Funkcja diagnostyczna, funkcja pragmatyczna edukacji, nadal bardzo ważna, wymaga dzisiaj uwzględnienia nowych wyzwań tak społecznych (w wymiarze lokalnym i globalnym), jak i edukacyjnych.

Ad 2) Klasyfikacje funkcji edukacji

Klasyfikacje funkcji edukacji są kwestią zawsze otwartą, ich opracowanie dla potrzeb nauki, badań empirycznych oraz praktyki wychowawczej jest jednak uzasadnione. W analizach należałoby uwzględnić zarówno funkcje założone (postulatywne – oczekiwania w opisie normatywnym), jak też funkcje realizowane (wykonane – rzeczywiste). Nie są to oddzielne funkcje, ale dwa aspekty tej samej funkcji.

Funkcje wychowania (edukacji szkolnej, pozaszkolnej, formalnej oraz naturalnej) muszą uwzględniać trzy ważne postulaty:

- 1) przeszłość – dorobek edukacji polskiej, doświadczenia, najcenniejsze wartości,
- 2) nowe wyzwania współczesności, wynikające z dokonujących się zmian,
- 3) przyszłość (przekraczanie granic, otwartość).

Ad 3) Wygenerowanie nowych funkcji wychowania

Potrzeba wygenerowania nowych funkcji wychowania wynika z dokonujących się przemian cywilizacyjnych, które są związane przede wszystkim z niezwykle dynamicznym rozwojem nowych technologii informacyjnych, z rozwojem multimediiów⁹. Dzieci i młodzież żyją dziś w świecie mediów elektronicznych, komputerów, laptopów, Internetu, telefonu komórkowego, tabletów,

⁹ Zob. szerzej: J. Izdebska, *Dziecko w świecie mediów elektronicznych. Teoria, badania, edukacja medialna*, Białystok 2007; J. Izdebska (red.), *Media elektroniczne w życiu dziecka – w kontekście wartości wychowawczych oraz zagrożeń*, Białystok 2008.

smartfonów, iPodów, iPadów¹⁰. Urządzenia te towarzyszą młodemu pokoleniu ciągle, codziennie, przez wiele godzin. Wykorzystywane są w nauce, w komunikacji, w czasie wolnym. Nieracjonalne najczęściej korzystanie z nich przez młode pokolenie prowadzi do bardzo poważnych zagrożeń, destrukcyjnych zmian w różnych sferach osobowości, w nauce, w życiu codziennym, w komunikacji międzyludzkiej, w uczeniu się zachowań agresywnych (cyberprzemoc), dotyczących uzależnienia od sieci, wzrostu chorób układu kostnego, nerwowego, wzroku, słuchu, chorób nowotworowych¹¹.

Świadomość zagrożeń, jakie stwarzają współczesnym dzieciom i młodzieży media elektroniczne staje się wyzwaniem dla działań związanych z edukacją medialną i realizacją niezwykle ważnej dziś funkcji, którą „roboczo” można nazwać jako **funkcję technologiczno-informacyjno-medialną**. Jej realizacja jest związana:

- z przygotowywaniem od najmłodszych lat dzieci i młodzieży do racjonalnego korzystania z nowych mediów elektronicznych,
- z tworzeniem sytuacji wychowawczych, dzięki którym dzieci systematycznie, przez cały okres dzieciństwa i młodości będą nabywały podstawowe kompetencje medialne jak: umiejętność selektywnego wyboru treści przekazów medialnych, aktywnego i krytycznego ich odbioru, rozumienia i interpretacji, oceny przekazywanych informacji, uczenia się stawiania pytań, dostrzegania niebezpieczeństw, jakie stwarzają media. Jest to ważna droga zapobiegania zagrożeniom ze strony mediów. Istotny udział w realizacji tej funkcji powinny mieć przede wszystkim rodziny (rodzinna edukacja medialna), także szkoły, instytucje pozaszkolne, poradnie, stowarzyszenia, media drukowane i elektroniczne.

W obrębie tej funkcji technologiczno-informacyjno-medialnej

¹⁰ J. Izdebska, *Dziecko – dzieciństwo – rodzina – wychowanie rodzinne. Kategorie pedagogiki rodziny w perspektywie pedagogiki personalistycznej*, Białystok 2015; J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna wśród dzieci i młodzieży*, Sopot 2011.

¹¹ J. Pyżalski, *Agresja...* op. cit.; J. Izdebska, *Dziecko w świecie...* op. cit.; A. Andrzejewska, J. Bednarek, W. Bożejwicz, W. Chaberska, *Dziecko w sieci*, Warszawa 2008; M. Braun-Gałkowska, I. Ulfik-Jaworska, *Zabawa w zabijanie. Oddziaływanie przemoc prezentowanej w mediach na psychikę dzieci*, Warszawa 2001.

można wyróżnić funkcje szczegółowe, jak np.: funkcja poznawcza, fatyczna, emotywna, interpersonalna, komunikacyjna, informacyjna, rozrywkowa itp. Realizacja funkcji ma wskazać, jak żyć w społeczeństwie zdominowanym przez technologie informacyjne, nie tracąc najcenniejszych wartości ogólnoludzkich, humanistycznych.

Inną funkcją, którą można wygenerować jest **funkcja integracyjna** wychowania, łącząca się z funkcją kulturotwórczą. Jej realizacja przejawia się nie tylko w działaniach mających na celu przygotowywanie dzieci i młodzieży do aktywnego uczestnictwa w kulturze, do recepcji treści kultury, ale również w integrowaniu zadań i działań edukacji lokalnej i regionalnej, edukacji międzykulturowej i ogólnonarodowej, na poziomie lokalnym, regionalnym, krajowym, międzynarodowym.

Ważną kwestią w analizach dotyczących funkcji wychowania jest przyjęcie określonych podstaw teoretycznych, ukierunkowujących wyodrębnienie funkcji edukacji szkolnej i pozaszkolnej oraz nadania im określonej treści.

Przykładem może być **teoria kompetencji**, będąca podstawą wydzielenia w ramach funkcji wychowania (edukacyjno-wychowawczej) **funkcji szczegółowych**, których realizacja prowadzi do przyswojenia przez uczniów poprzez działania szkoły, rodziny i instytucji pozaszkolnych określonych kompetencji osobistych, poznawczych i społecznych.

Teoria warstwowa Stefana Kunowskiego¹², osadzona w podstawach fenomenologicznych daje pełny obraz ludzkich potrzeb w dwóch układach warstwowych:

- zasadnicze potrzeby warstwowe: biologiczne, psychiczne, społeczne, kulturowe, duchowe;
- rozwojowe potrzeby związane z formami życiowymi jak: potrzeba zabawy, nauki, pracy, twórczości, dociekania.

Poszczególnym warstwom przyporządkowane zostały funkcje wychowania:

- z warstwą społeczną łączy się funkcję społeczną rozwoju społecznego wychowanka, (funkcja educere),
- warstwa kulturotwórcza implikuje funkcję dotyczącą rozwoju

¹² S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa 1993.

kulturalnego, rozwoju sił twórczych, aktywnego uczestnictwa w kulturze, (funkcja educare),

- z warstwą duchową jest związana funkcja, której realizacja prowadzi do kształtowania duchowości, sfery duchowej, religijno-moralnej, (funkcja initiare).

Zgodnie z **teorią wartości**¹³ proces wychowania zarówno naturalnego, jak też instytucjonalnego jest realizacją funkcji wychowania ku wartościom i przez wartości. Wyodrębnić też można funkcje szczegółowe jak:

- funkcja wychowania do godności i w godności,
- funkcja wychowania w wolności i do wolności,
- funkcja wychowania w tolerancji i do tolerancji,
- funkcja wychowania w miłości i do miłości,
- funkcja wychowania w wierze i do wiary,
- funkcja wychowania w odpowiedzialności i do odpowiedzialności.

Przyjmując zaś **kryterium podmiotowości i kreatywności**, funkcje wychowania szkolnego i pozaszkolnego pokazują jak można wzmacniać wartość wychowanka jako osoby obdarzonej godnością i wolnością, zdolnej do własnego rozwoju dzięki podmiotowym interakcjom. Wskazują na to programy realizowane na świecie, np. w Szwajcarii¹⁴. Wyodrębnia się w nich funkcje:

- szkoły i instytucji pozaszkolnych w relacji do wychowanka jako podmiotu,
- funkcje wychowania wobec ucznia w relacjach społecznych a ich realizacja ma pomóc w rozumieniu innych osób, różnych problemów, zagadnień społecznych,
- funkcja wychowania wobec ucznia w relacji do środowiska, w kontekście dorobku kultury, problematyki społecznej, ekonomicznej politycznej,
- funkcja wychowania wobec wychowanka poszukującego sensu życia,

¹³ Szerzej: K. Chałas, *Wychowanie ku wartościom. Elementy teorii i praktyki*, Lublin 2003; K. Chałas, S. Kowalczyk, *Wychowanie ku wartościom narodo-wo-patriotycznym. Elementy teorii i praktyki*, Kielce 2006.

¹⁴ Szerzej w B. Śliwerski, *Z polsko-szwajcarskich doświadczeń umacniania wartości dziecka w szkole*, [w:], *Pokój z dziećmi. Pedagogika chrześcijańska wobec zagrożeń rozwoju dziecka*, B. Smolińska-Theiss (red.), Warszawa 1999.

- funkcje instytucji szkolnych, pozaszkolnych związane z wychowaniem religijnym.

Wyzwania. Zadania dla nauk pedagogicznych

Na mapie pedagogicznych obszarów badań teoretycznych i empirycznych nie powinno zabraknąć zagadnień dotyczących problematyki funkcji wychowawczych instytucji szkolnych, pozaszkolnych oraz rodziny. Ważne, by podjąć prace dotyczące reinterpretacji kategorii „funkcja”, a szczególnie „funkcja wychowawcza”, nadając jej również nową treść, wynikającą z dokonujących się przemian (procesy globalizacji, ponowoczesności, społeczeństwa informacyjnego).

Istnieje również potrzeba wygenerowania nowych funkcji wychowania dzieci i młodzieży związanych ze zmiennością struktur społecznych, stosunków międzyludzkich, procesami globalizacji, społeczeństwa informacyjnego, również odczuwanych potrzeb, doświadczanych trudności, barier, luk w edukacji i wychowaniu młodego pokolenia.

Podjęcie prac nad klasyfikacją funkcji (podstawowych, ogólnych i szczegółowych) wychowania przez różne instytucje i środowiska naturalne powinno służyć analizom teoretycznym, badaniom empirycznym, a także działalności praktycznej. Przy opracowywaniu klasyfikacji funkcji wychowania konieczne jest uwzględnianie zasady otwartości oraz integralne podejście do rozwoju dziecka, ukierunkowanego na rozwój emocjonalny, psychiczny, duchowy, fizyczny, zgodnie z prawami natury i wymaganiami życia społecznego.

Ważną kwestią w pracach dotyczących problematyki funkcji wychowania i klasyfikacji funkcji jest przyjęcie określonych podstaw teoretycznych, ukierunkowujących zarówno analizy teoretyczne, jak również badania empiryczne i interpretację wyników badań. Istnieje potrzeba tworzenia zespołów interdyscyplinarnych, wykorzystujących modele eklektyczne pozwalające na zastosowanie wielu metod, technik badawczych wywodzących się z różnych paradygmatów metodologicznych.

Rozważaniom na temat funkcji wychowania podejmowanym przez badaczy i praktyków powinny towarzyszyć słowa A. Tofflera, że podstawową funkcją edukacji jest przygotowywanie dzieci i młodzieży do spotkania z nowymi wyzwaniami, do zmierzenia się z nowymi zadaniami i ich realizacją.

Bibliografia

1. Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002.
2. Adamski F., *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 2002.
3. Brezinka W., *Wychowanie i pedagogika w dobie przemian kulturowych*, Kraków 2005.
4. Chałas K., *Wychowanie ku wartościom. Elementy teorii i praktyki*, Lublin 2003.
5. Daszkowska J., Rewera M., *Przemiany wartości i stylów życia w ponowoczesności*, Warszawa 2010.
6. Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość*, Warszawa 2001.
7. Izdebska J., *Dziecko – dzieciństwo – rodzina – wychowanie rodzinne. Kategorie pedagogiki rodziny w perspektywie pedagogiki personalistycznej*, Białystok 2015.
8. Izdebska J., *Dziecko w świecie mediów elektronicznych. Teoria, badania, edukacja medialna*, Białystok 2007.
9. Malinowski B., *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 1958.
10. Muszyński W., Sikora E. (red.), *Małżeństwo i rodzina w ponowoczesności. Szanse, zagrożenia, patologie*, Toruń 2008.
11. Nowak M., *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa 2008.
12. Popławska A. (red.), *Oblicza edukacji w zmieniającym się społeczeństwie*, Białystok 2012.
13. Popławska A., *W drodze ku pełnej podmiotowości. Kompetencje podmiotowe gimnazjalistów*, Białystok 2013.
14. Szczepański J., *Refleksje nad oświatą*, Warszawa 1973.
15. Sztompka P., *Socjologia zmian społecznych*, Kraków 2005.
16. Śliwerski B., *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Kraków 1998.
17. Tyszka Z., *Rodzina we współczesnym świecie*, Poznań 2002.
18. Wilkomirska A. (red.), *Między nieuchronnością a możliwością. Wychowanie w warunkach zmiany*, Warszawa 2010.
19. Ziółkowski M. (red.), *Ludzie przełomu tysiąclecia a cywilizacja przyszłości*, Poznań 2001.